

राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोगद्वारा पारित

मानवअधिकार सम्बन्धी निर्देशिकाहरू

राष्ट्रिय मानवअधिकार आयोग

हरिहरभवन, ललितपुर

आयोगका पदाधिकारीहरू

अध्यक्ष

माननीय केदारनाथ उपाध्याय

सदस्यहरू

माननीय रामनगिना सिंह

माननीय गौरी प्रधान

माननीय डा. लीला पाठक

माननीय डा. के. बी. रोकाया

सचिव

विशाल खनाल

प्रकाशक : राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोग
हरिहरभवन, ललितपुर, नेपाल

प्रकाशन मिति : मार्ग, २०६९

संस्करण : प्रथम

प्रति : १५००

प्रकाशन नं. : ११०/१५०/२०६९

मुद्रण : कम्पोज वर्ल्ड प्रा.लि., ठिमी

सर्वाधिकार : राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोग, नेपाल ।

भूमिका

राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोगले विभिन्न समयमा पारित गरेका मानव अधिकार सम्बन्धी विभिन्न निर्देशिकाहरूको संकलन यस प्रकाशन मार्फत सार्वजनिक गरिएको छ ।

निर्देशिकाहरू मध्ये मानव अधिकार रक्षक सम्बन्धी मार्ग-निर्देशिका र मानव अधिकार सहकार्य र समन्वय सम्बन्धी मार्ग-निर्देशिका बाहेकका निर्देशिकाहरूलाई पुनः प्रकाशन गरिएको छ ।

यस प्रकाशनमा प्रकाशित मार्ग-निर्देशिकाहरू मानव अधिकार रक्षक सम्बन्धी व्यवस्थापन एवं सुरक्षा, मानव अधिकारको विविध विषयमा अनुगमान तथा अनुसन्धान तथा मानव अधिकारको क्षेत्रमा सहकार्य गर्ने तथा जानकारी राख्न चाहने सबैको लागि उपयोगी हुने अपेक्षा गरिएको छ । प्रकाशित निर्देशिकाहरूको सम्बन्धमा पाठकहरूबाट सुझाव प्राप्त भएमा भविष्यमा संशोधनको माध्यमबाट सुधार गर्न आयोगलाई सहयोग पुग्ने हुँदा आवश्यक सुझावको अपेक्षा समेत गरिएको छ ।

राष्ट्रिय मानवअधिकार आयोग

मार्ग-निर्देशिकाहरूको बारेमा

मानव अधिकार रक्षकहरू सम्बन्धीमार्ग-निर्देशिका, २०६९

मानव अधिकार रक्षक सम्बन्धी संयुक्त राष्ट्र संघीय घोषणापत्र, १९९८ ले विश्वव्यापी रूपमा मान्यता प्राप्त मौलिक हक तथा स्वतन्त्रताहरूको प्रवर्धन र संरक्षण गर्नमा मानव अधिकार रक्षकहरूको महत्वपूर्ण र मूल्यवान भूमिका हुने कुरा स्विकार गरेको छ । नेपालको सन्दर्भमा पनि मानव अधिकार रक्षकहरूले खेलेको भूमिका महत्वपूर्ण र अत्यन्तै प्रशंसित रहेको छ । मानव अधिकार रक्षकहरूले अत्यन्तै जोखिममा रहेर पनि नागरिकहरूको मानव अधिकारको रक्षा तथा शिक्षामा अत्यन्तै महत्वपूर्ण योगदान पुऱ्याएको पाईन्छ । यस सन्दर्भमा मानव अधिकार रक्षकहरूको भूमिकालाई अबै सबल र उत्तरदायी बनाउन एवं मानव अधिकार रक्षकहरूको काम, कर्तव्य र दायित्वलाई स्पष्ट गरी निजहरूको कामलाई सुचारु र सुव्यवस्थित गर्न तथा उनीहरूको सुरक्षा सम्बन्धमा आवश्यक प्रबन्ध गर्न मानव अधिकार रक्षक सम्बन्धी मार्ग-निर्देशिकाको अभाव लामो समय देखि महशुस भई आएको थियो । मिति २०६९ सालअसोज २२ र २३ गते ललितपुरमा भएको मानव अधिकार रक्षकहरूको राष्ट्रिय सम्मेलनबाट समेत मानव अधिकार रक्षकहरू सम्बन्धी मार्ग-निर्देशिका अविलम्ब जारी गर्न प्रस्ताव पारित गरिएको थियो । यिनै कुरालाई दृष्टिगत गर्दै राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोगले मिति २०६९ साल मंसिर ७ गते मानव अधिकार रक्षकहरू सम्बन्धी मार्ग-निर्देशिका, २०६९ पारित गरी जारी गरेको छ ।

मानव अधिकार सहकार्य तथा समन्वय सम्बन्धी मार्ग-निर्देशिका, २०६९

मानव अधिकारको सम्मान, संरक्षण, सम्बर्धन र परिपूर्ति गर्ने कार्य आफैमा समन्वयात्मक प्रयासबाट मात्र सफल हुने कार्य हो । कुनै व्यक्ति वा संस्था एकलैले चाहदैमा या गर्दैमा मानव अधिकारको संरक्षण र संवर्धन प्रभावकारी हुन सक्दैन । यसको लागि राज्यका संयन्त्रहरु, मानव अधिकारका क्षेत्रमा क्रियाशील संघ/संस्थाहरु लगायत अन्य सबै निकायहरुका बीचमा सहकार्य र समन्वय हुनु अत्यन्तै आवश्यक रहने गर्दछ । नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ को धारा १३२(२)(घ) मा राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोगले मानव अधिकारको सचेतना अभिवृद्धि गर्न नागरिक समाजसंग समन्वय र सहकार्य गर्न सक्ने प्रावधान रहेको तथा मिति २०६९ साल असोज २२ र २३ गते ललितपुरमा भएको मानव अधिकार रक्षकहरुको राष्ट्रिय सम्मेलनले सहकार्य तथा समन्वय सम्बन्धी निर्देशिका अविलम्ब जारी गर्न पारित गरेको प्रस्तावलाई समेत दृष्टिगत गरी राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोगले मिति २०६९ साल मंसिर ७ गते मानव अधिकार सहकार्य तथा समन्वय सम्बन्धी मार्ग-निर्देशिका, २०६९ पारित गरी जारी गरेको छ ।

कारागार तथा हिरासत अनुगमन मार्ग-निर्देशिका, २०६७

आयोगबाट लामो समयको अनुगमन, अध्ययन, छलफल तथा अन्तरक्रिया पश्चात् कारागार तथा हिरासत कक्षहरुको अवस्था तथा कैदी बन्दीहरुको मानव अधिकारको अवस्था सम्बन्धमा आवश्यक व्यवस्था गर्न, कारागार प्रशासन, कैदीबन्दीहरुको आचरण, अनुशासन, सुरक्षाकर्मीको दायित्व र कर्तव्य सम्बन्धमा अनुगमन गर्न सहज होस् भन्ने उद्देश्यले राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोगले मिति २०६७ साल असोज ७ गते पारित गरी जारी गरेको कारागार तथा हिरासत अनुगमन मार्ग-निर्देशिका पुनः प्रकाशित गरिएको छ ।

उपभोक्ताको मानव अधिकार संरक्षण तथा सम्बर्धनको लागि अनुगमन मार्ग-निर्देशिका, २०६८

उपभोक्ताको अधिकारको सम्बन्धमा मानव अधिकारको विश्वव्यापी घोषणा पत्र, १९४८, आर्थिक, सामाजिक तथा सांस्कृतिक अधिकार सम्बन्धी प्रतिज्ञापत्र, १९६६, उपभोक्ता संरक्षण सम्बन्धी संयुक्त राष्ट्र संघीय दिग्दर्शन, १९८५ तथा १९९९ लगायतका मानव अधिकार सम्बन्धी अन्तराष्ट्रिय प्रावधानहरु तथा उपभोक्ता संरक्षण ऐन, २०५४ मा रहेको राष्ट्रिय कानूनी प्रावधानले प्रदान गरेका अधिकारहरुको संरक्षण गर्ने व्यक्ति तथा संस्थाले गरेका काम कारवाही र अनुगमन गर्ने सबै सरोकारवाला निकायहरुलाई सहजहोस् भन्ने उद्देश्यले राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोगले मिति २०६८ साल साउन १२ गते पारित गरी जारी गरेको उपभोक्ताको मानव अधिकार संरक्षण तथा सम्बर्धनको लागि अनुगमन मार्ग-निर्देशिका पुनः प्रकाशित गरिएको छ ।

शवोत्खनन् मार्ग-निर्देशिका, २०६९

नेपालमा विगतको एक दशक लामो सशस्त्र द्वन्दको क्रममा ठूलो संख्यामा व्यक्तिहरु वेपत्ता पारिएको पाईए पछि उनीहरुको पहिचान गरी अवस्था सार्वजनिक गर्न तथा गैर कानूनी रुपमा मारिएका घटनाहरुको अनुसन्धान गर्न राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोग लगायत विभिन्न निकायहरुबाट केही स्थानहरुमा शवोत्खनन् भएका छन् । यसै क्रममा शवोत्खनन् मार्फत मानव अवशेष एवं सम्बद्ध प्रमाणहरुको संकलन गर्दा प्रमाणहरु नछुट्ने र नबिग्रने ढंगबाट संकलन गरी अनुसन्धान गर्न तथा अनुसन्धानमा एकरूपता ल्याउनको लागि मार्ग-निर्देशिकाको महशुस गरी राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोगले मिति २०६९ साल जेठ १८ गते पारित गरी जारी गरेको शवोत्खनन् मार्ग-निर्देशिका पुनः प्रकाशित गरिएको छ ।

प्रस्तुत ५ वटा मार्ग-निर्देशिकाहरु मध्ये मिति २०६९ साल मंसिर ७ गते बसेको बैठकबाट मानव अधिकार रक्षकहरु सम्बन्धी मार्ग-निर्देशिका, २०६९ र मानव अधिकार सहकार्य तथा समन्वय सम्बन्धी मार्ग-निर्देशिका, २०६९ पारित भएका हुन् । यस्तै शवोत्खनन् मार्ग-निर्देशिका, उपभोक्ताको अधिकार संरक्षण सम्बन्धी मार्ग-निर्देशिका र कारागार तथा हिरासत अनुगमन मार्ग-निर्देशिकाहरु यस अघि आयोगबाट विभिन्न मितिमा पारित भएका थिए । मानव अधिकार रक्षकहरु सम्बन्धी निर्देशिका र मानव अधिकार सहकार्य तथा समन्वय सम्बन्धी निर्देशिकाहरु प्रकाशन गर्दा यस अघि प्रकाशित भएका शवोत्खनन् मार्ग-निर्देशिका, उपभोक्ताको अधिकार संरक्षण सम्बन्धी मार्ग-निर्देशिका, र कारागार तथा हिरासत अनुगमन मार्ग-निर्देशिकाहरु समेत एकै स्थानमा राखी प्रकाशित गर्दा यसको प्रयोग कर्ताहरुलाई सहज हुने देखिएको हुँदा उपरोक्त ५ वटै निर्देशिकाहरु एकैसाथ राखि प्रकाशन गरिएको छ ।

उपरोक्त मार्ग-निर्देशिकाहरुको प्रयोगबाट मानव अधिकारको संरक्षण र सम्बर्धनमा थप योगदान पुग्ने आशा आयोगले गरेको छ । यी मार्ग-निर्देशिकाहरुको निर्माणमा सहयोग पुऱ्याउने सबैलाई आयोगको तर्फबाट धन्यवाद ।

राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोग

विषयसूचि

	निर्देशिकाको नाम	पृष्ठ
१.	मानव अधिकार रक्षकहरु सम्बन्धी मार्ग-निर्देशिका, २०६९	१-२०
२.	मानव अधिकार सहकार्य तथा समन्वय सम्बन्धी मार्ग-निर्देशिका, २०६९	२१-३६
३.	कारागार तथा हिरासत अनुगमन मार्ग-निर्देशिका, २०६७	३७-५४
४.	उपभोक्ताको मानव अधिकार संरक्षण तथा प्रबर्द्धनका लागि अनुगमन निर्देशिका, २०६८	५५-७४
५.	शवोत्खनन् मार्ग-निर्देशिका, २०६९	७५-१०२

शवोत्खनन् मार्ग-निर्देशिका २०६९*

परिच्छेद - १
प्रारम्भिक

प्रस्तावना

मानव अधिकार सम्बन्धी विभिन्न दस्तावेजहरूले हरेक व्यक्तिको जीवन, स्वतन्त्रता तथा सुरक्षाको अधिकारको प्रत्याभूति गरेका छन् । विशेषतः मानव अधिकारको विश्वव्यापी घोषणापत्र १९४८ को धारा ३ र नागरिक तथा राजनीतिक अधिकार विषयक महासन्धी, १९६६ को धारा ६ मा व्यक्तिको जीवनको अधिकारलाई अहरणीय अधिकारको रूपमा उल्लेख गरिएको छ । यसैगरी नेपालको संविधान र कानूनहरूले समेत जीवन तथा स्वतन्त्रताको अधिकारलाई मौलिक हकको रूपमा परिभाषित गरेका छन् । बलपूर्वक बेपत्ताबाट सबै व्यक्तिहरूको संरक्षण सम्बन्धी संयुक्त राष्ट्र संघिय घोषणापत्र, १९९२ तथा सो सम्बन्धी महासन्धी, २००६ मा समेत व्यक्तिलाई बलपूर्वक बेपत्ता पार्ने कार्यलाई अपराधको रूपमा परिभाषित गर्दै बलपूर्वक बेपत्ताबाट संरक्षित हुन पाउने तथा बलपूर्वक बेपत्ताका घटनाहरूमा सत्यतथ्य जान्न पाउने एवं न्याय पाउने पीडितहरूको मानव अधिकारको बारेमा विस्तृत रूपमा उल्लेख गरिएको छ ।

अतः व्यक्तिलाई बलपूर्वक बेपत्ता पारी मारिएका वा गैरकानुनी रूपमा वा कुनै पनि कारणले मारेर जमीनमुनी गाडिएका तर पहिचान हुन नसकेका वा यस्तै प्रकृतिका घटनाहरूको अनुसन्धान गर्नुपर्ने अवस्था आएमा अनुसन्धान गर्न कानून बमोजिम अख्तियारी प्राप्त निकायद्वारा शवोत्खनन् गर्दा व्यक्तिको पहिचान गर्ने एवं घटनासँग सम्बन्धित प्रमाणहरूको संकलन र सुरक्षा गर्ने प्रकृतिलाई प्रभावकारी एवं सुव्यवस्थित रूपमा सम्पन्न गरी पीडित तथा तिनका परिवार वा आफन्तजनको सत्यतथ्य जान्न पाउने तथा न्याय पाउने अधिकारको संरक्षणकोलागि राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोग नेपालबाट यो मार्ग-निर्देशिका जारी गरिएको छ ।

* यस मार्ग निर्देशिकाको अनुसूचिहरू यस प्रकाशनमा प्रकाशित गरिएको छैन । अनुसूचिहरू आवश्यक परेमा यस अघि प्रकाशित शवोत्खनन् मार्ग-निर्देशिका, २०६९ मा पाउन सक्नुहुनेछ ।

१. संक्षिप्त नाम र प्रारम्भ :

- (१) यस मार्ग-निर्देशिकाको नाम “शवोत्खनन् मार्ग-निर्देशिका, २०६९” हुनेछ ।
- (२) यो मार्ग-निर्देशिका २०६९ साल जेष्ठ १८ गतेदेखि लागू हुनेछ ।

२. परिभाषा: विषय वा प्रसंगले अर्को अर्थ नलागेमा यस मार्ग-निर्देशिकामा :

- (क) “शवोत्खनन्” भन्नाले बलपूर्वक बेपत्ता पारी मारिएका वा गैरकानुनी रूपमा मारेर गाडिएका तर पहिचान हुन नसकेका एक वा एकभन्दा बढी व्यक्तिहरूको शव गाडिएको आशङ्का भएको स्थानमा उत्खनन् गरी मानव अवशेषहरू र सोसंग सम्बन्धित प्रमाणहरूको संकलन गर्ने तथा सोको परीक्षण गरी पीडितको पहिचान गर्ने, प्रमाणहरूको परीक्षण एवं मूल्याङ्कन गर्ने कार्य समेतलाई जनाउँदछ ।
- (ख) “उत्खनन्” भन्नाले बेपत्ता व्यक्ति वा व्यक्तिहरूको शव गाडिएको आशङ्का गरिएको स्थानमा खनेर वा अन्य उपयुक्त विधिबाट मानव शव वा मानव अवशेष वा सम्बद्ध प्रमाणहरू निकालेर संकलन गर्ने कार्यलाई जनाउँदछ ।
- (ग) “पीडित” भन्नाले आफ्नो स्वतन्त्रता र सुरक्षा गुमाउन बाध्यपारी बलपूर्वक बेपत्ता पारिएको वा गैरकानुनी रूपमा मारेर शव गाडिएको व्यक्तिलाई सम्भन्नु पर्दछ । सो शब्दले बेपत्ता पारिएका वा गैरकानुनी रूपमा मारेर शव गाडिएका व्यक्तिका परिवारका सदस्य एवं आफन्तहरूलाई समेत जनाउँदछ ।

- (घ) “पीडित परिवार” भन्नाले पीडितको पति, पत्नी, छोरा, छोरी, बाबु, आमा, सासु, ससुरा, बाजे, बज्यै, नाति, नातिनी, सगोलको दाजु, भाइ, दिदी वा बहिनी समेतलाई सम्भन्नु पर्दछ । सो शब्दले सौतेनी आमा, सौतेनी दाजुभाइ र सौतेनी दिदी बहिनीलाईसमेत सम्भन्नुपर्दछ ।
- (ङ) “पीडक” भन्नाले कुनै पनि व्यक्तिलाई कुनैपनि किसिमले बलपूर्वक वेपत्ता पार्ने वा मारेर गाड्ने कार्यमा संलग्न व्यक्ति वा समुहलाई सम्भन्नु पर्दछ । सो शब्दले व्यक्तिलाई बलपूर्वक वेपत्ता पार्न आदेश दिने वा त्यस किसिमको कार्य भइरहेको थाहा पाएर पनि रोक्न कोशिश नगर्ने अधिकारीलाई समेतलाई जनाउँदछ ।
- (च) “बलपूर्वक वेपत्ता पार्ने कार्य” भन्नाले राज्य वा राज्यको कुनै निकाय वा यसको सहयोग वा समर्थनमा काम गर्ने व्यक्ति वा व्यक्तिहरूको समूहले पक्राऊ, थुना, अपहरण वा कुनै किसिमबाट स्वतन्त्रताबाट वञ्चित गरी यस्तो तथ्यलाई अस्वीकार गर्नु वा यस्तो तथ्य वा वेपत्ता पारिएको व्यक्तिको अवस्थालाई लुकाई कानुनी संरक्षणबाट वञ्चित बनाउने कार्यलाई जनाउँदछ, सो बाक्यांशले गैरराज्य पक्ष वा सशस्त्र विद्रोही समूहद्वारा गरिएको व्यक्तिहरूलाई कब्जामा लिई वेपत्ता पार्ने कार्यलाई समेत जनाउँदछ ।
- (छ) “एण्टीमोर्टम फारम” भन्नाले बलपूर्वक वेपत्ता पारी मारिएको वा हराइरहेको कुनै पनिव्यक्तिको सम्पूर्ण विवरण खुलेको शवोत्खनन् गर्नु पूर्व जानकारी लिई भरिने यस मार्ग-निर्देशिकाको अनुसूची - १ मा समावेश गरिएको फारमलाई सम्भन्नु पर्दछ ।
- (ज) “शवोत्खनन् गर्ने निकाय” भन्नाले कानुन बमोजिम शावोत्खनन् गर्न अधिकारप्राप्त निकायलाई सम्भन्नुपर्दछ ।

विद्यमान नेपाल कानुन बमोजिम नेपाल प्रहरी, राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोग, र अदालतबाट शवोत्खनन् हुन सक्दछ । यस बाक्यांशले कानुन बमोजिम गठित वा नेपाल सरकारले शावोत्खनन् गर्ने प्रयोजनको लागि वा वेपत्ता व्यक्तिको अवस्था पत्ता लगाउन गठन गरेका विशेष आयोग वा यस्तै निकायलाई समेत जनाउँदछ ।

- (झ) “विशेषज्ञ” भन्नाले शवोत्खनन् गर्ने निकायद्वारा गठन गरिएको शवोत्खनन्, वा सो क्रममा प्राप्त मानव अवशेष एवं प्रमाणहरूको परीक्षण वा सोको विश्लेषण सम्बन्धी कुनै दक्षता वा अनुभव भएका व्यक्तिलाई सम्भन्नु पर्दछ ।
- (ञ) “तालिम प्राप्त व्यक्ति” भन्नाले एण्टीमोर्टम फर्म भर्ने वा शवोत्खनन् सम्बन्धी कुनै पनि विषयमा तालिम लिएको दक्ष व्यक्तिलाई सम्भन्नु पर्दछ ।
- (ट) “मनोसामाजिक विमर्श” भन्नाले पीडित परिवारका सदस्य वा आफन्तहरू वा समुदाय वा समाजलाई घटनाबाट भएको पीडा कम गर्नको लागि उनीहरूको हितमा दिइने सामाजिक, संवेगात्मक, आध्यात्मिक वा धार्मिक विमर्शलाई जनाउँदछ ।
- (ठ) “आशङ्कित स्थान”वेपत्ता पारिएको व्यक्तिको शव गाडिएको वा जलाइएको आशङ्का गरिएको स्थानलाई सम्भन्नु पर्दछ ।
- (ड) “उत्खनन् टोली” भन्नाले शवोत्खनन् गर्ने निकायद्वारा शवोत्खनन् टोली अन्तर्गत कुनै स्थानमा उत्खनन् गर्नको लागि खटाइएका व्यक्तिहरूको टोलीलाई सम्भन्नुपर्दछ ।
- (ढ) “उत्खनन् सामग्री” भन्नाले आशङ्कित स्थानमा शवोत्खनन्को लागि आवश्यक पर्ने अनुसूची - २ मा उल्लेख गरे बमोजिमका सामग्रीहरूलाई सम्भन्नु पर्दछ ।

(ण) “मानव अवशेष” भन्नाले उत्खननको क्रममा प्राप्त हुने मानवको पूर्ण शव वा मानव शरीरका कुनै पनि भौतिक अवशेषहरूलाई सम्झनु पर्दछ ।

(त) “अन्य भौतिक सबुत प्रमाण” भन्नाले शवोत्खननको क्रममा प्रमाणको रूपमा प्राप्त हुन आएका मानव अवशेष बाहेकका अन्य सबै वस्तुहरूलाई सम्झनु पर्दछ ।

परिच्छेद २ शवोत्खनन सम्बन्धी व्यवस्था

३. शवोत्खनन गर्न सक्ने :

कानूनद्वारा अधिकार प्राप्त निकायले एक वा एक भन्दा बढी व्यक्तिहरूको शव गाडिएको आशङ्का भएको स्थानमा शवोत्खनन गर्न सक्नेछ ।

शवोत्खनन गर्दा यो मार्ग निर्देशिकामा उल्लिखित कार्यविधिको अवलम्बन गर्नु पर्नेछ ।

४. शवोत्खनन विधि: शवोत्खनन गर्दा सामान्यतया: निम्न विधिको अवलम्बन गर्नु पर्नेछ :

क) उत्खनन पूर्व :

१. शवोत्खनन गर्ने निकायले शवोत्खननको विस्तृत कार्ययोजना निर्माण गर्नुपर्दछ । यसक्रममा आवश्यकता अनुसार पीडित, घटना, आरोपित पीडक, शङ्कास्पद स्थान, सम्भावित शवको संख्या, शवोत्खननको लागि आवश्यक पर्ने जनशक्ति, अनुमानित खर्च, भौगोलिक अवस्था, अनुमानित समयावधि, मौसमको

अवस्था समेतको बारेमा तथ्य संकलन गरी विश्लेषण गर्नु पर्नेछ ।

२. शव गाडिएको आशङ्कित स्थानको बारेमा शवोत्खनन गर्ने निकायमा कुनै सूचना प्राप्त हुन आएमा उक्त सूचनाको प्रमाणीकरण तथा आवश्यकता अनुसार थप सूचना लिनुपर्नेछ ।

३. स्थलगत अवलोकन गर्ने : शवोत्खनन गर्ने निकायले सूचनाको संकलन एवं विश्लेषण कार्य गरेपछि शव गाडिएको आशङ्कित स्थलको अध्ययन गरी प्रतिवेदन पेश गर्न अधिकृत-स्तरीय टोली खटाई पठाउनु पर्नेछ । आवश्यक परेमा यस्तो टोलीमा सम्बन्धित विषयका विशेषज्ञलाई समेत सहभागी गराउन सकिनेछ । उक्त टोलीले स्थलगत अवलोकनको क्रममा देहायका विषयहरूमा ध्यान दिई घटना एवं घटनास्थलको बारेमा तथ्य संकलन गर्नेछ :

- शङ्कास्पद घटनास्थल तथा आसपासको क्षेत्रको भौगोलिक अवस्थिति, भूवनोट, प्राकृतिक अवस्था
- शङ्कास्पद घटनास्थलको सीमाङ्कन एवं नक्साङ्कन र तस्वीर
- शव गाडिएको सम्भावित स्थानको पहिचान र शवहरूको सम्भावित अवस्थिति
- शङ्कास्पद घटनास्थलका सङ्केतहरू (धसिएको, उठेको, वरिपरिका रुख विरुवा र शव गाडिएको स्थानको रुख विरुवामा फरक आदि)
- शङ्कास्पद घटनास्थल क्षेत्रसम्मको पहुँच, बसोवास, खानपिन, सञ्चार तथा यातायात जस्ता बन्दोबस्तीका पक्षहरूको बारेमा जानकारी
- सम्भावित जोखिमहरूको विश्लेषण

●अन्य आवश्यक कुराहरु

४. स्थलगत अवलोकनको लागि खटिएको टोलीको प्रतिवेदनको आधारमा शवोत्खनन् गर्ने निकायले शवोत्खनन् कार्य अगाडी बढाउने वा नबढाउने भन्ने निर्णय गर्नेछ ।
५. **बयान वा अन्तरवार्ता लिने** :शवोत्खनन् गर्ने निकायले तथ्य संकलन एवं अवलोकनको क्रममा वा छुट्टै टोली खटाइ घटनाको सम्बन्धमा प्रत्यक्षदर्शी, पीडितका आफन्तहरू, सुरक्षा निकाय, सम्बन्धित सरकारी वा अन्य सरोकारवाला व्यक्ति वा निकाय, स्थानीय जनप्रतिनिधि समेतसँग आवश्यकता अनुसार अन्तरवार्ता गर्ने वा बयान लिने वा सरजमिन गर्ने कार्य गर्नेछ । यस्तो बयान वा अन्तरवार्ता लिँदा गोपनीयता अपनाइ सूचनाहरूको संरक्षण गर्नु पर्नेछ ।
६. उपदफा (१) देखि (५) सम्मको कार्य गर्दा शव गाडिएको स्थानको पूरा ठेगाना, घटनास्थलको पहिचान सम्बन्धी विवरण, मृतक वा मृतकहरूको विस्तृत विवरण, एकै स्थानमा एकभन्दा बढी शव गाडिएको आशङ्का भए सोको विवरण र घटनाको पूर्ण विवरण (घटना कसबाट, कहिले र कसरी भएको हो ?) समेतको बारेमा सूचनाहरु संकलन गरी प्रतिवेदन तयार गर्नुपर्नेछ ।
७. **एण्टीमोर्टम फारम भर्नुपर्ने** : शवोत्खनन् गर्नुपूर्व बलपूर्वक वेपत्ता पारिएको व्यक्तिको सम्बन्धमा सबैभन्दा नजिकबाट जानकारी राख्ने आफन्त वा अन्तिम पटक देख्ने व्यक्ति वा प्रत्यक्षदर्शी वा अन्य जानकार व्यक्तिबाट अनुसूची-१ मा उल्लेख भए बमोजिमको एण्टीमोर्टम फारम उक्त फारम भर्ने तालिम प्राप्त व्यक्ति वा पर्याप्त ज्ञान भएको व्यक्तिबाट भराउनु पर्नेछ । एण्टीमोर्टम फारम भर्दा वेपत्ता व्यक्तिको बारेमा जानकारी राख्ने

सम्भव भएसम्म एकभन्दा बढी व्यक्तिहरुबाट सूचनाको संकलन गर्नु पर्दछ ।

८. शवोत्खनन् गर्ने निकायले शवोत्खनन्को लागि आवश्यक पर्ने प्राविधिक विशेषज्ञहरुको सूची तयार गरी राख्नुपर्नेछ । शवोत्खनन्को क्रममा उक्त सूचीबाट आवश्यकता र उपलब्धता अनुसार विशेषज्ञहरु छनौट गरी शवोत्खनन् कार्य गर्नु गराउनु पर्नेछ । तर शवोत्खनन् गर्ने निकायले सूचीमा समावेश नभएका व्यक्तिलाई शवोत्खनन् कार्यमा समावेश गर्न आवश्यक देखेमा त्यस्ता व्यक्तिलाई समावेश गर्न सक्नेछ ।
९. शवोत्खनन् गर्ने निकायले शवोत्खनन् टोली गठन गर्नेछ । उक्त टोलीमा शवोत्खनन् गर्ने निकायको अतिरिक्त निम्न क्षेत्रबाट आवश्यकता अनुसार प्रतिनिधित्व गराइने छ :
  - शवोत्खनन् गर्ने निकायले तोकेको एक जना संयोजक
  - फरेन्सिक प्याथोलोजिष्ट
  - फरेन्सिक एनथ्रोपोलोजिष्ट वा फरेन्सिक एनथ्रोपोलोजी
  - सम्बन्धी तालिम लिएको व्यक्ति
  - फरेन्सिक ओडोण्टोलोजिष्ट
  - राष्ट्रिय विधिविज्ञान प्रयोगशालाका वैज्ञानिक
  - पूरातत्वविद
  - घटनास्थल विशेषज्ञ (क्राइमसिन विशेषज्ञ)
  - फरेन्सिक फोटोग्राफर
  - मनोविमर्शकर्ता वा मनोसामाजिक विमर्शकर्ता
  - शवोत्खनन् सम्बन्धी तालिम प्राप्त अन्य व्यक्तिहरु

- शवोत्खनन् गर्ने निकायको कम्तिमा अधिकृत स्तरका कर्मचारी
  - उत्खनन् गर्ने जिल्लाका जिल्ला सरकारी वकील वा महान्यायाधिकाको कार्यालयले तोकिएको सरकारी वकील
  - शवोत्खनन् गर्ने जिल्लाको प्रहरी प्रमुख वा निजले तोकिएको कम्तिमा प्रहरी निरीक्षक दर्जाको अधिकारी
  - स्थानीय निकायका प्रतिनिधि (गाविस वा नगरपालिका वा जिविस)
  - शवोत्खनन् तथा मानव अधिकार सम्बन्धि विषयमा ज्ञान भएको नागरिक समाजको प्रतिनिधि
१०. शवोत्खनन् गर्ने निकायले शवोत्खनन् टोलीमा माथि उल्लिखित क्षेत्र बाहेका अन्य क्षेत्रबाट पनि सहभागी गराउन आवश्यक ठानेमा त्यस्तो क्षेत्रबाट सहभागी गराउन सक्नेछ । दफा ९ मा उल्लिखित विशेषज्ञहरू मध्ये कोही टोलीमा नरहेको वा उपलब्ध हुन नसकेको कारणबाट मात्र शवोत्खनन कार्य रोकिने छैन । तर शवोत्खनन् टोलीमा निम्न बमोजिमका विशेषज्ञहरू न्यूनतम् रूपमा सहभागी गराउनु पर्नेछ :
- फरेन्सिक प्याथोलोजिष्ट वा एन्थ्रोपोलोजिष्ट मध्ये एक
  - घटनास्थल विशेषज्ञ
  - पूरातत्वविद
११. शवोत्खनन् गर्ने निकायले शवोत्खनन् टोलीको नेतृत्व कसले गर्ने र टोलीका सदस्यहरूको जिम्मेवारी के के हुने भन्ने कुरा स्पष्ट रूपमा उल्लेख गरी शवोत्खनन् टोलीका सदस्यहरूलाई उपलब्ध गराउनु पर्नेछ ।

१२. उपदफा ९ मा उल्लिखित शवोत्खनन् टोलीमध्येबाट उत्खनन् कार्यमा सहभागी हुने व्यक्तिहरू मात्र समावेश भएको उत्खनन् टोली गठन गरिनेछ । उत्खनन् टोलीले शवोत्खनन् टोलीको निर्देशनमा रही कार्य गर्नेछ ।
१३. शवोत्खनन् टोलीले उपदफा ९ मा उल्लिखित क्षेत्रबाट बाहेक स्थानीय तहबाट आवश्यक संख्यामा सहयोगी वा कामदारहरू लिई उत्खनन् कार्यमा लगाउन सक्नेछ । यस्ता व्यक्तिहरूले उत्खनन् टोलीको निर्देशन बमोजिम काम गर्नेछन् । कामदार वा सहयोगीहरूको पारिश्रमिक कानुन बमोजिम निर्धारित न्यूनतम् पारिश्रमिक भन्दा कम नहुने गरी शवोत्खनन् टोलीले निर्धारण गर्नेछ ।
१४. उत्खनन् गर्न लागिएको शव कुनै व्यक्तिको हो भनी पहिचान स्पष्ट भएको वा आशङ्का भएको अवस्थामा शवोत्खनन् गर्न लागिएको कुराको जानकारी पीडितका नजिकका नातेदारलाई गराउनु पर्दछ र उनीहरू मध्येबाट शवोत्खनन् गर्ने सहमति लिनुपर्दछ । तर पीडितको मानव अधिकार संरक्षणको लागि पीडितका नातेदारहरूसँग सम्पर्क हुन नसकेको वा सहमति नलिएको कारणले मात्र शवोत्खनन् कार्य रोकिने छैन ।
१५. शवोत्खनन् गर्नु भन्दा पहिला शवोत्खनन् गर्ने निकायले शवोत्खनन्मा आवश्यक पर्ने सामग्रीहरूको व्यवस्थापन गर्नु पर्नेछ । शवोत्खनन्को लागि चाहिने आधारभूत सामग्रीहरूको विवरण अनुसूची २ मा समावेश गरिएको छ । घटनास्थलको प्रकृति एवं आशङ्कित शवहरूको अवस्थाको आधारमा उक्त सामग्रीहरूमा थपघट हुन सक्नेछ ।
१६. शवोत्खनन् गर्ने स्थान कुनै व्यक्तिको स्वामित्वमा रहेको जमिन वा घर भएमा सोको धनीलाई जानकारी गराउनुपर्दछ ।

शवोत्खननको क्रममा जग्गाधनीको कुनै नोक्सानी हुने भएमा शवोत्खनन गर्ने निकायले प्रचलित कानून बमोजिम सोको उचित क्षतिपूर्ति उपलब्ध गराउनु पर्नेछ ।

१७. शवोत्खनन टोलीले शवोत्खनन कार्य शुरु गर्नु पहिले शवोत्खनन गर्ने इलाकाका स्थानीय प्रहरी, प्रशासन, सरकारी वकील लगायतका सरोकारवालाहरूसँग आवश्यक समन्वय गर्नु पर्नेछ ।

१८. उत्खनन र शव पहिचान सम्बन्धी कार्यविधि शवोत्खनन टोलीसँगको परामर्शमा उत्खनन टोलीले निर्धारण गरे बमोजिम हुनेगरी तय गर्नु पर्नेछ ।

ख) उत्खननको क्रममा

शवोत्खननको क्रममा शवका अवशेषहरू तथा सम्बद्ध अन्य भौतिक सबुत प्रमाणहरूको उत्खनन एवं पूर्णरूपमा प्राप्तिको तल उल्लिखित कार्यहरू गर्नुपर्दछ :

१. उत्खनन कार्य शुरु गर्नुभन्दा पहिला उत्खनन गर्न खोजिएको स्थलको तस्वीर तथा भिडियो चारै दिशाका सकेसम्म अग्ला स्थानहरूबाट खिच्नु पर्दछ ।
२. आशङ्कित स्थान र सोको वरिपरिको क्षेत्रलाई आवश्यकता अनुसार टेप वा डोरीले कम्तिमा दुई वटा घेरा हुने गरी कर्डन गर्नुपर्छ । यस्तो घेरा नेपाल प्रहरी भएसम्म नेपाल प्रहरी र नभएमा शवोत्खनन गर्ने निकायले गर्न सक्नेछ ।
३. उत्खनन स्थलको स्थायी प्रकृतिको स्थानमा आधार विन्दु (reference point) निर्धारण गर्नु पर्दछ । उपलब्ध भएसम्म Global Positioning System (GPS) प्रविधिको प्रयोग गरी आधारविन्दु लिनु पर्नेछ ।

४. घेरा लगाएपछि उत्खनन कार्यको शुरूवात गर्नुपूर्व घेरा गरिएको क्षेत्रभित्र रहेको जमिनको भागलाई सावधानीपूर्वक सफा गर्नु पर्दछ । जमिन सफा गर्ने क्रममा तथा ट्रेन्च वा ब्लक वा खाडल खन्ने क्रममा मेटल डिटेक्टरको प्रयोग गरी कुनै धातु भए नभएको स्पष्ट गर्नु पर्दछ । ट्रेन्च वा ब्लक वा खाडल खन्ने क्रममा हरेक २ ईन्च खनेपछि मेटल डिटेक्टर प्रयोग गरी कुनै धातु भए नभएको जाँच गर्नु पर्दछ ।

५. उत्खनन गरिने स्थलको जमिनको भाग सफा गरिसकेपछि वैज्ञानिक पद्धतिबाट आवश्यकता अनुसार ट्रेन्च वा ब्लक वा शवोत्खनन टोलीले निर्धारण गरेको तरिका अवलम्बन गरी उत्खनन कार्य गरी शवोत्खनन गर्नु पर्दछ । उत्खनन गर्दा अपनाइने केही महत्वपूर्ण विधिहरूको चित्र (Figures) अनुसूचि १ मा समावेश गरीएको छ ।

६. शवोत्खनन कार्य शुरु भई शव वा कुनै प्रमाणहरू प्राप्त हुन थालेपछि प्रमाण संरक्षणको लागि होसियारीपूर्वक उत्खनन कार्यमा आवश्यकता अनुसारका औजारहरूको प्रयोग गर्नुपर्दछ । प्रमाणमा असर पर्ने वा नष्ट हुने वा किसिमका उपकरणहरूका प्रयोग गर्नु हुँदैन । सकभर खन्ने ठूला औजारहरूको प्रयोग गर्नु हुँदैन ।

७. उत्खनन गर्दा शव पत्ता लागेपछि खाडललाई शवको चारैतिर कम्तीमा ३० सेमी खुला पार्ने र शवको सबैभन्दा तल्लो तहसम्म (करिब ३० सेमी) खनेर गाडेको ठाउँको जग बलियो राखी उत्खनन गर्नु पर्दछ ।

८. शव गाडिएको ठाउँबाट निकालिएको माटोको प्रत्येक पत्रमा मानव अवशेष वा अन्य प्रमाणहरू हुनसक्ने हुँदा त्यस्तो माटोलाई आवश्यकता अनुसार चाल्ने र छान्ने गर्नुपर्दछ । यस्तो माटोमा आवश्यकता अनुसार मेटल डिटेक्टरले जाँच गर्नु पर्दछ ।

९. उत्खननको क्रममा प्राप्त मानव अवशेषका प्रत्येक भागलाई वाष्पीकरण नहुने (पसीना नआउने) कागजको प्याकेटमा राखी सिलबन्दी गर्नु पर्दछ। त्यस्तो प्याकेटमा नमेटिने मसी प्रयोग गरी उत्खनन गरिएको मिति, घटनास्थलको सङ्केत, हरेकको नमुनाको नम्बर, नमुनाको प्रकार समेत उल्लेख गरी नमुना राखिएका प्याकेटहरूलाई स्पष्टसँग नामाङ्कन गर्नु पर्छ।

१०. मानव अवशेषहरू राखिएका प्याकेटहरूलाई सफा र कडा कागजका वाकस (कार्टुन) वा शव राख्ने वाकसमा राखी सिलबन्दी गर्नु पर्छ। मानव अवशेषहरू भौँच्चिन नदिन प्याकेटहरूको बीचमा आवश्यकता अनुसार नरम वस्तुको प्रयोग गर्न सकिन्छ।

११. मानव अवशेषको मुखको भित्री भाग र दाँतलाई क्षति हुन नदिन तथा मुखभित्रको भागमा पाइएको माटो वा अन्य वस्तुलाई छुट्टाछुट्टै थैलामा राखिनुपर्छ। यसले दाँत हराउनबाट पनि रोक्छ।

१२. मानव अवशेषहरूलाई निकाल्दा एक एकवटा गरी निकालेर अभिलेखीकरण गर्दै प्याक गर्नु पर्दछ। मानव अवशेषलाई नरम बुरुस वा कुची प्रयोग गरेर प्रमाण नष्ट नहुने गरी सफा गर्नु पर्दछ। प्राप्त मानव अवशेषहरूलाई नष्ट नहुने एवं हानी नोक्सानी नहुने गरी कागजको खाम वा अन्य त्यस्तै प्रकारको भोलामा छुट्टाछुट्टै राखी सङ्कलन पर्दछ। मानव अवशेषहरूलाई निम्न बमोजिम प्याकिङ्ग गर्नु पर्छ :

- घाँटीको हाड, छातीको हाड र कम्मरको हाडलाई छुट्टाछुट्टै प्याकिङ्ग गर्ने।
- दायाँ र बायाँ करडको हाड सँगै प्याकिङ्ग गर्ने
- पेल्विस र ढाडको तल्लो हाडलाई सँगै प्याकिङ्ग गर्ने
- माथिल्लो भागलाई दायाँ र बायाँ छुट्ट्याएर प्याकिङ्ग गर्ने
- तल्लो भागलाई दायाँ र बायाँ छुट्ट्याएर प्याकिङ्ग गर्ने

- एकजना व्यक्तिको मानव अवशेषलाई एउटा वाकसमा राख्नुपर्छ र त्यसो गर्दा बढी खँदिलो र गह्रौँ भागलाई सबैभन्दा पीधमा राख्नु पर्छ। प्याक गरिसकेपछि वाकसलाई सिलबन्दी गरी त्यसभित्र राखिएका कुराहरूलाई चेन अफ कस्टडी फारममा उल्लेख गर्नु पर्छ।

- नरम तन्तुहरू भएका तथा सड्ने चरणमा पुगेका अवशेषहरूलाई पारवहनका क्रममा तरल पदार्थ नचुहिने गरी प्याक गर्नु पर्छ।

१३. बन्दुकको गोली, पैसा (कागजको र सिक्का), घडी, गरगहना, साँचो, चस्मा, कागज, पर्स जस्ता वस्तुहरू प्लाष्टिकको जिपलक वा भोलामा प्याक गर्नु पर्छ। हतियार, चक्कुजस्ता धारिला सरसामान, बिरुवा र पातका नमुना, जन्मकुण्डली जस्ता वस्तुहरू कडा बस्तुबाट बनेको वाकसमा प्याक गर्नुपर्छ।

१४. शवोत्खननको क्रममा प्राप्त दशी प्रमाणहरूलाई प्रयोगशालामा पठाउनु पर्ने र प्रयोगशालामा पठाउनु नपर्ने गरी विभाजन गरी सोही बमोजिम प्याक गर्नु पर्दछ।

१५. शवोत्खनन गर्ने क्रममा शवका अवशेष वा अन्य कुनै आधार प्रमाणहरू प्राप्त हुन आएमा विशेष परिस्थितिमा बाहेक पूर्ण रूपमा शवोत्खनन गरी सकेपछि मात्र उठाउनु पर्दछ।

१६. उत्खनन कार्य सम्पन्न भई मानव अवशेषलाई प्याक गर्नु अघि परिवारका सदस्यले मानव अवशेष हेर्न चाहेमा हेर्न अनुमति दिनु पर्नेछ। यसक्रममा उक्त शवको पहिचान गर्ने प्रयास गर्नु पर्नेछ।

१७. उत्खनन कार्य सम्पन्न भएपछि शवोत्खनन गर्दा बनाइएको ट्रिन्च वा ब्लक वा खाडलको कम्तिमा १५ सेमी तलसम्म खनेर कुनै कुरा बाँकी नभएको निश्चत गरेर मात्र पुर्नु पर्दछ। यसरी

ट्रेन्च वा ब्लक वा खाडल पुरिसकेपछि चारै दिशाबाट उत्खनन् गरिएको स्थलको तस्विर खिच्नु पर्दछ ।

१८. शवोत्खनन् कार्य गर्दा एकै दिनमा पूरा नभएमा अर्को दिनको लागि शवोत्खनन् कार्य स्थगन गर्दा उत्खनन् गरिएको स्थललाई सुरक्षित राख्न आवश्यकता अनुसार ढक्कन, त्रिपाल, पाल वा अन्य आवश्यक सामग्रीहरूको प्रयोग गरी छोपेर राख्नु पर्दछ । यसरी छोपेपछि देखिनेगरी सोको तस्विर खिच्नु पर्दछ । अर्कोदिन काम शुरु गर्नु भन्दा पहिला अघिल्लो दिन छोपे बमोजिमको अवस्था छु छैन भनी जाँच गरेर तस्विर खिचेर मात्र छोप्न प्रयोग गरिएका बस्तुहरू हटाई उत्खनन् कार्य शुरु गर्नु पर्दछ ।

१९. उत्खनन् कार्य पूरा भएपछि उत्खनन्को क्रममा निकालिएको माटोलाई वरिपरिको सतह अनुरूप हुनेगरी पुरेर घटनास्थललाई सकेसम्म पहिलेकै अवस्थामा फर्काउनु पर्नेछ र त्यसको अन्तिम तस्विर लिनु पर्नेछ ।

२०. शवोत्खनन्बाट प्राप्त मानव अवशेष एवं प्रमाणहरूलाई नेपाल प्रहरी वा उत्खनन् गर्ने निकायद्वारा चेन अफ कस्टडीको नियम बमोजिम सम्बन्धित प्रयोगशालामा परीक्षणको लागि यथासक्य छिटो पठाउनु पर्दछ ।

ग) उत्खनन्पश्चात

१. शवोत्खनन् टोलीले उत्खनन् कार्य सकिएको एक महिनाभित्र शवोत्खनन् गर्ने निकायलाई प्रतिवेदन उपलब्ध गराउनु पर्दछ । उक्त प्रतिवेदनमा कम्तिमा निम्न कुराहरू उल्लेख हुनु पर्दछ :

- उत्खनन्को अवधि
- उत्खनन्को क्रममा अपनाइएको विधि
- उत्खनन्बाट प्राप्त मानव अवशेषहरूको विवरण
- उत्खनन्को क्रममा प्राप्त प्रमाणहरूको विवरण

● प्राप्त मानव अवशेष एवं प्रमाणहरूको के कस्तो परीक्षण गर्नु आवश्यक छ भन्ने कुराको विवरण

● उत्खनन्को क्रममा भौगोलिक अवस्था, मौसम, समयसीमा, जनशक्ति तथा उपलब्ध उपकरणहरूको कारणले कुनै मानव अवशेष वा अन्य प्रमाण प्राप्त गर्न नसकेको वा कुनै कार्य गर्न नसकेको भए सो विवरण ।

● विश्लेषण, निश्कर्ष र सुझावहरू

२. उत्खनन् पछि पठाइएका मानव अवशेष एवं प्रमाणहरूको सम्बन्धित प्रयोगशालाले पोष्टमोर्टम लगायत आवश्यक परीक्षण गर्नु पर्दछ । यस क्रममा विशेषज्ञले एण्टीमोर्टम डाटा र पोष्टमोर्टम डाटाको तुलना गरी मृतक व्यक्तिको पहिचान गर्ने प्रयास गर्नु पर्दछ । एण्टीमोर्टम डाटा र पोष्टमोर्टम डाटाको तुलना सम्भव भएसम्म सो सम्बन्धी सफ्टवेयरको माध्यमबाट गर्नु पर्नेछ । यसरी परीक्षण गरिसकेपछि प्रयोगशालाले परीक्षण गर्न पठाउने निकायलाई प्रतिवेदन उपलब्ध गराउनु पर्दछ । विशेषज्ञको प्रतिवेदनमा कम्तिमा निम्न कुराहरू उल्लेख हुनु पर्दछ :

- प्राप्त मानव अवशेष वा प्रमाणहरूको विवरण र अवस्था
- पीडितको पहिचान सम्बन्धि परीक्षणको आधार सहितको विवरण र निश्कर्ष
- मृत्युको सम्भावित कारण र समयसम्बन्धी परीक्षण र निश्कर्ष
- प्राप्त प्रमाणहरूको परीक्षणको पूरा विवरण
- डीएनए वा व्यालेष्टिक वा अन्य कुनै परीक्षण गर्नु पर्ने भएमा सो को विवरण
- निश्कर्ष एवं सुझावहरू

३. प्रयोगशालामा मानव अवशेष वा प्रमाणहरूको परीक्षण कार्य सकिएपछि प्रयोगशालाले प्राप्त भएका मानव अवशेष वा प्रमाणहरू शवोत्खनन् गर्ने निकायमा फिर्ता गर्नु पर्नेछ ।
४. प्रयोगशालाबाट डीएनए वा व्यालेष्टिक वा अन्य कुनै परीक्षण गर्न सिफारिस भई आएमा शवोत्खनन् गर्ने निकायले सम्बन्धित प्रयोगशालामा पठाई आवश्यक परीक्षण गराउनु पर्दछ । यस क्रममा गरिएको डीएनए परीक्षण प्रोफाइलिङ्गको गोपनीयता कायम राखी सुरक्षित राख्नु पर्दछ ।
५. मानव अवशेषहरू एवं प्रमाणहरूको परीक्षण भईसकेपछि शवोत्खनन् गर्ने निकायले पीडित व्यक्तिको पहिचानको लागि गरिएका प्रयासहरू एवं सोको आधारहरू एवं मृत्युको सम्भावित कारण र समय सहित उल्लेख भएको प्रतिवेदन तयार गर्नु पर्दछ ।
६. शवोत्खनन् सम्बन्धी सम्पूर्ण प्रतिवेदनहरू प्राप्त भएपछि शवोत्खनन् गर्ने निकायले विशेषज्ञ टोलीको प्रतिवेदन समेतको आधारमा शवको पहिचान सम्बन्धी निर्णय गर्नेछ ।
७. परीक्षणबाट शवको पहिचान भएमा सम्बन्धित मानव अवशेषहरूको परीक्षण पूरा भएको निश्चित गरेर मृतकका कानुन बमोजिमका नजिकका हकवालालाई प्राप्त अवशेषहरू अन्तिम संस्कारको लागि यथासक्य छिटो हस्तान्तरण गर्नुपर्दछ । यसरी हस्तान्तरण गर्दा कानुन बमोजिम सद्गत कागज उपलब्ध गराउनु पर्दछ ।
८. शवोत्खनन् गर्ने निकायले उपदफा ७ बमोजिम शव हस्तान्तरण गर्दा पीडितका परिवारलाई अन्तिम संस्कार गर्नको लागि आवश्यक खर्च उपलब्ध गराउन नेपाल सरकारलाई सिफारिस गर्न सक्नेछ ।
९. शवोत्खनन् गर्ने निकायले उपदफा ७ बमोजिम मृतकका नजिकका हकवालालाई शव हस्तान्तरण गर्दा मृतकका

नजिकका हकवालाले शव बुझि नलिएमा शवोत्खनन् गर्ने निकायले एक महिनाभित्र शव बुझिलिन मृतकका नजिकका हकवालालाई लिखित जानकारी उपलब्ध गराउनेछ । तोकिएको एक महिनाभित्र मनासिव कारणबिना मृतकका नजिकका हकवालाले शव बुझिन लिएमा शवोत्खनन् गर्ने निकायले कानुन बमोजिम शवको अन्त्येष्टी गर्न गराउन सक्नेछ ।

१०. कुनै व्यक्तिको भनी आशङ्का नभएको शव उत्खनन् गर्दा वा शङ्का गरिएको व्यक्तिको शव भनी उत्खनन् गर्दा फरक पर्न गएमा वा आशङ्का गरिएको संख्या भन्दा बढी संख्यामा मानव अवशेषहरू फेला परेमा प्राप्त सबै मानव अवशेषहरूको परीक्षण गरी पहिचानको लागि प्रयास गर्नु पर्नेछ । शवोत्खनन् प्रकृयाबाट मानव अवशेषको पहिचान नभएमा बाह्र वर्षसम्म निश्चित स्थानमा भण्डारण गरी मानव अवशेषलाई सुरक्षित राखी पहिचान गर्ने प्रयास गर्नु पर्दछ । उल्लिखित अवधिभित्र पनि शवको पहिचान नभएमा प्रचलित कानुन बमोजिम वेवारिसे शव सरह अन्त्येष्टी गराउनु पर्नेछ ।
११. शङ्कास्पद स्थानमा शवोत्खनन् गर्दा कुनै पनि मानव अवशेष फेला पर्न नसकेमा वा आशङ्का गरिएको भन्दा कम संख्यामा मानव अवशेषहरू फेला परेमा शवोत्खनन् टोलीले उत्खनन्को क्रममा अपनाइएको प्रकृया र भएका कामहरू समेत उल्लेख गरी शवोत्खनन् गर्ने निकायमा प्रतिवेदन बुझाउनु पर्नेछ । यस सम्बन्धमा शवोत्खनन् गर्ने निकायले थप अनुसन्धान गरी सत्यतथ्य पत्ता लगाउने प्रयास गर्नु पर्नेछ ।

५. अभिलेख राख्नुपर्ने :

१. शवोत्खनन् कार्य शुरू भएदेखि नसकिँदा सम्मका सम्पूर्ण प्रमाणको अभिलेखिकरण गर्नुपर्नेछ ।

२. शवोत्खननको क्रममा हरेक दिन शवोत्खनन् शुरू गरेको र अन्त्य गरेको मिति र समय समेतको अभिलेखिकरण गर्नुपर्दछ ।
३. उत्खननको क्रममा खनिएका ट्रेन्च, ब्लक वा खाडलहरु हरेकको छुट्टाछुट्टै नम्बर दिई लम्बाइ, चौडाइ र गहिराइको विवरण दुरुस्त हुनेगरी अभिलेख राख्नु पर्दछ ।
४. उत्खननको विभिन्न चरणमा नम्बर ट्याग लगाई उत्खननको अवस्था एवं प्राप्त प्रमाणहरुको अभिलेख राख्नु पर्दछ । हरेक प्रमाण एवं अभिलेखको तस्विर खिच्नु पर्दछ ।
५. शवोत्खनन् गरिएको खाल्डो, खाल्डोमा भेटिएका अवशेष र अन्यसबुत प्रमाणहरु कति लम्बाई, चौडाई र गहिराईमा भेटिएका हुन् ती सबैको नापको अभिलेखिकरण गर्नु पर्दछ ।
६. कुनै प्रमाण वा अवशेषहरु उठाउनु पूर्व आधार विन्दुबाट त्यस्ता प्रमाण वा अवशेषको दूरी मापन गरी अभिलेखिकरण गर्नुपर्दछ ।
७. अवशेषहरुको संख्या, प्रमाणहरुको संख्या, प्याक गरिएको भोलाभिन्न भएको अवशेष/प्रमाणको नाम समेत प्रष्ट रूपमा उल्लेख गरी त्यस्ता भोलाहरुमा सिलबन्दी गरी अभिलेख राख्नु पर्दछ ।
८. शवोत्खननको क्रममा खिचिएका तस्विर एवं भिडियोको संरक्षण गरी सुरक्षित भण्डारण गर्नुपर्दछ ।
९. शवोत्खननको क्रममा कुनै प्रमाण वा आशङ्कित कुनै कुरा प्राप्त हुन आएमा त्यसलाई सिलबन्दी गरी चेन अफ कस्टडीको नियम बमोजिम सुरक्षित राख्नुपर्छ । सम्पूर्ण दशी प्रमाणहरुको सावधानीपूर्वक संकलन र अभिलेखिकरण गर्नु पर्दछ । प्राप्त प्रमाणहरुलाई निम्न बमोजिम गरी राख्नु पर्दछ :
  - नमुनाहरुलाई प्रमाण नम्बर दिने

- लिइएको कुनै पनि नमुनालाई जस्ताको तस्तै अभिलेखन गर्ने र तस्विर लिने
  - नमुनाहरुलाई प्याक गरी उपयुक्त ढंगले नामाङ्कन गर्ने
  - नमुनाको सङ्कलन र प्याक गर्ने कार्यमा तिनको संरक्षण र पूर्णता कायम गर्न ध्यान दिने
  - नमुनालाई सुरक्षित भण्डारण गर्ने र तिनलाई तोकिएको प्रयोगशालामा सकेसम्म छिटो पठाउने
१०. शवोत्खननको क्रममा प्राप्त भएका वैज्ञानिक परीक्षण सम्बन्धी र अन्य प्रतिवेदनहरुलाई शवोत्खनन् गर्ने निकायले सुरक्षित राख्नु पर्दछ । उक्त प्रतिवेदनहरु आवश्यकता अनुसार गोप्य राख्नु पर्दछ ।
  ११. नेपालको प्रचलित फौजदारी कार्यविधि कानून बमोजिम घेरा गरिएको क्षेत्रको मुचुल्का, घटनास्थल प्रकृति मुचुल्का तथा लाशजाँच मुचुल्का लगायतका आवश्यक काजगातहरु तयार गर्नु गराउनु पर्दछ ।
  १२. शवोत्खननको क्रममा अनुसूचि ४ मा उल्लेख भए बमोजिमको फिल्ड इन्स्पेक्सन फारम (Field Inspection Form) अनुसूचि ५ मा उल्लेख भए बमोजिमो फिल्ड इन्भेन्टरी फारम (Field Inventory Form) र अनुसूचि ६ मा भए बमोजिमको चेन अफ कस्टडी (Chain of Custody Form) फारम भरेर अभिलेख राख्न पर्नेछ ।
६. शवोत्खनन् गर्दा ध्यान दिनु पर्ने अन्य कुराहरु : शवोत्खनन् गर्ने निकायले शवोत्खनन् गर्नु पहिला, शवोत्खननको अवधि र शवोत्खनन् पछि निम्न कुराहरुमा विशेष ध्यान दिनु पर्नेछ ।
    १. सम्बन्धित पीडित परिवार, समुदायको चाहना, संस्कृति तथा पेशागत मागलाई सम्मान गर्नुपर्दछ ।

२. सम्बन्धित फौजदारी कानून, प्रमाण कानून तथा मानव अधिकार सम्बन्धी कानूनहरूको विश्लेषण, न्यायिक कारवाहीको प्रकृया आदिको बारेमा पर्याप्त जानकारी लिनु पर्नेछ ।
३. शवोत्खनन् गर्ने क्रममा खटिएको टोलीले आफ्नो कार्यादेश अनुसार टोली प्रमुखको निर्देशनमा रही कार्य गर्नु गराउनु पर्दछ ।

परिच्छेद ३ सुरक्षा सम्बन्धी व्यवस्था

७. शवोत्खनन्को क्रममा शवोत्खनन् गर्ने निकायले निम्न बमोजिमको सुरक्षा व्यवस्था मिलाउनु पर्नेछ :
  १. शवोत्खनन् गर्नुपूर्व, शवोत्खनन्को अवधि र शवोत्खनन् पछि, शवोत्खनन् टोली, साक्षी, पीडित र सहयोगीहरूको सुरक्षालाई उच्च प्राथमिकतामा राख्नु पर्दछ ।
  २. शव गाडिएको आशङ्कित स्थलको पहिचान भएपछि उत्खनन् कार्य समाप्त नभएसम्म उक्त स्थानको प्रहरीबाट सुरक्षाको व्यवस्था मिलाउनु पर्दछ ।
  ३. शवोत्खनन्मा खटिने टोली, पीडितहरू, साक्षीहरू एवं सहयोगीहरूको सुरक्षा अवस्थाको मूल्याङ्कन गरी आवश्यक सुरक्षा व्यवस्था मिलाउनु पर्दछ ।
  ४. शवोत्खनन्को क्रममा सूचना दिने व्यक्ति वा साक्षी वा पीडितको विवरण सार्वजनिक गर्नु हुँदैन । पीडित वा साक्षीले अनुमति दिएमा बाहेक उनीहरूको नाम गोप्य राख्नु पर्नेछ ।
  ५. अनुसन्धानको क्रममा तथा शवोत्खनन्को क्रममा प्राप्त बयान वा सूचना कुनै पनि अदालतबाट वा अन्य कुनै निकायबाट

- माग भई आएमा साक्षी वा पीडितको नाम गोप्य रहने व्यवस्था मिलाउनु पर्नेछ ।
६. कुनै पीडित वा साक्षी जोखिममा पर्ने अवस्था भएमा त्यसको तत्काल सुरक्षाको लागि पहल गर्नु पर्नेछ ।
७. साक्षी तथा पीडितको सुरक्षाको लागि शवोत्खनन् गर्ने निकायले आवश्यक कदमहरू चाल्न सक्नेछ । यस कार्यको लागि सुरक्षा निकायबाट आवश्यक सहयोग लिन सक्नेछ ।
८. उत्खनन्को क्रममा आधारभुत स्वास्थ्य सामग्रीहरू (Medical Kit Box) कार्यक्षेत्रमा राखी आवश्यक परेको समयमा जुनसुकै बेला पनि प्रयोग गर्न सकिने व्यवस्था मिलाउनु पर्नेछ ।
९. हरेक दिन उत्खनन् कार्य सकिए पछि उत्खनन् सामग्रीहरूको सुरक्षित भण्डारण गर्नु पर्दछ ।
१०. शवोत्खनन् स्थल वा आसपासमा बारुदी सुरङ्ग जस्ता विष्फोटक पदार्थ भए नभएको यकीन गर्नु पर्दछ ।
११. उत्खनन् गर्दा कर्डन गरिएको बाहिरी घेराबाट भित्र शवोत्खनन् टोली बाहेकका अरू व्यक्तिहरूलाई प्रवेश गराउनु हुँदैन । तर पीडित परिवारका हकमा उनीहरूले चाहेमा विशेषज्ञको राय अनुसार निश्चित अवधिको लागि प्रवेश गराउन सकिनेछ । अन्य कुनै व्यक्तिलाई प्रवेश दिनुपर्ने भएमा विशेषज्ञको अनुमति लिएर निश्चित अवधिको लागिमात्र प्रवेश दिन सकिनेछ । कर्डन गरिएको भित्री घेराभन्दाभित्र उत्खनन् टोली बाहेक अरुलाई प्रवेश दिनु हुँदैन । शवोत्खनन् गरिने स्थानमा जाने आउने एउटा बाटो निश्चित गरी सो स्थानमा जाने मानिसहरू उक्त बाटोबाट मात्र जाने आउने कुरा निश्चित गर्नु पर्दछ ।

१२. शवोत्खनन् कार्य पूरा नहुँदै कारणवश शवोत्खनन् कार्य स्थगित गर्नु परेमा सो स्थानको सुरक्षाको सम्पूर्ण व्यवस्था अर्को पटक उत्खनन् गर्ने कार्य सम्पन्न नभएसम्म नेपाल प्रहरीले गर्नु पर्नेछ ।

परिच्छेद ४

शवोत्खनन् टोलीले पालना गर्नु पर्ने आचार-संहिता

८. शवोत्खनन् टोलीले देहाय बमोजिम आचार संहिताहरूको पालना गर्नु पर्नेछ :
१. शवोत्खनन् टोली वा त्यसको सदस्य वा सो क्रममा संलग्न कुनै व्यक्तिले शवोत्खनन्को क्रममा प्राप्त भएको सूचना, जानकारी, तथ्यांक, प्रमाण वा प्रतिवेदनको गोपनीयता कायम राख्नु पर्दछ । शवोत्खनन् गर्ने निकायको स्वीकृति बिना कुनैपनि सूचना सार्वजनिक गर्नु हुँदैन ।
  २. शवोत्खनन्को क्रममा शवोत्खनन् टोलीबाट अनुमति प्राप्त व्यक्ति बाहेक अरु कसैले कर्डन गरिएको वा निषेध गरिएको क्षेत्रभित्र गई तस्बिर वा भिडियो खिच्नु हुँदैन । कार्यस्थलमा खिचेका तस्बिर तथा भिडियोहरू कुनैपनि अवस्था र कुनैपनि समयमा शवोत्खनन् गर्ने निकायको अनुमति नलिई सार्वजनिक गर्नु हुँदैन ।
  ३. शवोत्खनन् गर्ने निकायले खटाएको काममा कसैले पनि व्यक्तिगत राय बनाई सार्वजनिक गर्नहुँदैन ।
  ४. पीडितहरूको मर्यादामा आँच आउने कार्य गर्नु हुँदैन । पीडितहरूमा पर्ने मनोसामाजिक असरको बारेमा सजग रहनु पर्दछ ।

५. उत्खनन् गर्ने स्थानको भौगोलिक, आर्थिक, सामाजिक, धार्मिक एवं साँस्कृतिक अवस्थाको बारेमा जानकारी राख्नु पर्दछ । स्थानीय बासिन्दाहरूको रहनसहन, संस्कृति र परम्पराको सम्मान गर्नु पर्दछ ।
६. मृतकको अन्त्येष्टी गरिने परम्पराको बारेमा जानकारी राख्नु पर्दछ ।
७. नैतिकता, सदाचार सम्बन्धी आधारभूत नियम तथा मानव अधिकारको सम्मान र पालनाप्रति प्रतिबद्ध रहनु पर्दछ ।
८. शिष्ट र शालीन भाषाको प्रयोग गर्नु पर्दछ ।
९. शवोत्खनन् कार्य गरिरहँदा कुनै किसिमको ठट्टामस्करी गर्नु हुँदैन ।
१०. पीडितसँग शवोत्खनन् टोलीको कुनै सदस्यको नाता वा सम्बन्ध वा स्वार्थ वा हित गाँसिएको भएमा त्यस्तो सदस्यले त्यस्तो सम्बन्धको बारेमा तत्काल शवोत्खनन् गर्ने निकायलाई जानकारी गराउनु पर्दछ ।
११. शवोत्खनन् कार्यको लागि शवोत्खनन् गर्ने निकायबाट उपलब्ध गराइएको परिचयपत्र, पोशाक, प्रतीक चिन्ह र अन्य सामग्रीको उचित सम्मान, सम्भार, कदर तथा प्रयोग गर्नु पर्दछ । तोकिएको काम समाप्त भएपछि फिर्ता गर्नुपर्ने वस्तुहरू फिर्ता गर्नु पर्नेछ । यस्ता परिचयपत्र, पोशाक, प्रतीक चिन्ह लगायतका कुनै पनि वस्तुहरू हराए, चोरिए वा खोसिएको अवस्थामा तत्काल शवोत्खनन् गर्ने निकाय तथा नजिकको प्रहरीलाई जानकारी दिनु पर्नेछ ।
१२. आफूले गर्ने टिपोट र विश्लेषणलाई वस्तुगत रूपमा लिपिबद्ध गरी सुरक्षित राख्नु पर्दछ ।
१३. आफूले गरेको कार्यको प्रतिवेदन शवोत्खनन् गर्ने निकायमा विनाहीलाई बुझाउनु पर्नेछ ।

१४. आफ्नो परिचय ढाँटेर कुनै कार्य गर्नु/गराउनु हुँदैन ।
१५. कसैलाई होच्याउने वा भिँभ्याउने गरी कुरा गर्नु हुँदैन ।
१६. कुनै पनि प्रकारको भेदभाव गर्न वा वैचारिक आस्थाको आधारमा कुनैपनि व्यक्तिको मर्यादामा असर पर्ने कार्यमा संलग्न हुनु हुँदैन । सबैप्रति बिना पूर्वाग्रह र पक्षपातरहित व्यवहार गर्नु पर्दछ ।
१७. शवोत्खनन् टोलीले सामान्यतया: हरेक दिन बेलुकी दिउँसोभरी भएका कार्यहरूको समिक्षा गर्नु पर्नेछ । शवोत्खनन्को क्रममा विशेषज्ञ वा टोलीहरूको सदस्यहरूको बीच कुनै विषयमा मत बाझिएमा समिक्षा बैठकमा राखी छलफलबाट समाधान गर्नु पर्ने छ ।
१८. टोली प्रमुखको अनुमति नलिई शवोत्खनन् टोलीको कुनै पनि सदस्य कामबाट अलग हुन पाउने छैन ।
१९. शवोत्खनन् टोलीले माथि उल्लिखित आचार संहिताको बारेमा स्थानीय स्तरमा लिईने सहयोगी वा कामदारहरूलाई जानकारी दिई पालना भए नभएको बारेमा अनुगमन समेत गर्नेछ ।

परिच्छेद ५ विविध

९. अवस्था सार्वजनिक भएको मानिने :परीक्षणबाट हराएको व्यक्तिको पहिचान भई शवोत्खनन् गर्ने निकायले पीडितका आफन्तहरूलाई लिखित जानकारी गराएमा बेपत्ता भएको व्यक्तिको अवस्था सार्वजनिक भएको मानिनेछ ।
१०. मनोसामाजिक विमर्श प्रदान गर्नु पर्ने : कुनै व्यक्तिको भनी आशङ्का गरी शवोत्खनन् गर्दा आशङ्कित पीडितका नजिकका आफन्तहरूलाई आवश्यकता अनुसार शवोत्खनन् गर्नुभन्दा पूर्व,

शवोत्खनन्को क्रममा र शवोत्खनन् पश्चात शवोत्खनन् गर्ने निकायले मनोसामाजिक विमर्श प्रदान गर्ने व्यवस्था मिलाउनु पर्नेछ । यस क्रममा शवोत्खनन् गर्ने निकाय आफैले वा मनोसामाजिक विमर्श प्रदान गर्ने दक्षता भएको कुनै संस्था वा व्यक्तिको सहयोग लिई पीडित परिवारका आफन्तहरूलाई आवश्यकता अनुसार मनोसामाजिक विमर्श उपलब्ध गराउनु पर्नेछ ।

११. शवोत्खनन्को क्रममा पीडितका आफन्तहरूले शवोत्खनन् गरिरहेको स्थानको अवलोकन गर्न चाहेमा पीडितका परिवारहरूसँग परामर्श गरी अवलोकन गर्ने व्यवस्था शवोत्खनन् गर्ने निकायले मिलाउनु पर्नेछ । यस क्रममा पीडित परिवारका सदस्यहरूको आवतजावत एवं खान बस्न लाग्ने खर्च समेत शवोत्खनन् गर्ने निकायले मिलाउनु पर्नेछ । यसरी गरिने व्यवस्थापन सम्बन्धी निर्णय पीडितका आफन्तहरूको परामर्शमा शवोत्खनन् गर्ने निकायले गर्नेछ ।
१२. अनुसन्धान कुन चरणमा पुगेको छ र कस्तो काम कारवाही भइरहेको छ भन्ने बारेमा शवोत्खनन् गर्ने निकायले पीडित परिवारलाई समय समयमा जानकारी गराउनु पर्नेछ । यस्तो जानकारी प्राप्त गर्नु पीडित परिवारको अधिकार हुनेछ । तर अनुसन्धानको क्रममा कुनै कुरा अनुसन्धान पूरा नहुँदासम्म गोपनीयता राख्नु पर्ने देखिएमा शवोत्खनन् गर्ने निकायले गोपनीयता कायम गर्न यस दफामा उल्लिखित व्यवस्थाले प्रभाव पार्ने छैन ।
१३. अनुगमन गर्न सक्ने :नेपाल प्रहरी वा अन्य निकायबाट भएको शवोत्खनन्को राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोगले अनुगमन गर्न सक्नेछ । यस क्रममा आयोगले सम्बन्धित निकायलाई कुनै निर्देशन वा सुझाव दिन सक्नेछ ।
१४. निर्देशन दिन सक्ने : बलपूर्वक बेपत्ता पारिएका वा गैरकानुनी रूपमा मारेर गाडिएका घटनाहरूको कुनै पनि निकायद्वारा

शवोत्खनन् गर्ने क्रममा यस निर्देशिकाको पालना नभएको पाईएमा राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोगले निर्देशिकाको पालना गर्न त्यस्तो निकायलाई निर्देशन दिन सक्नेछ । आयोगले दिएको निर्देशनको पालना गर्नु शवोत्खनन् गर्ने निकायको कर्तव्य हुनेछ ।

१५. आर्थिक व्यवस्था

- १) शवोत्खनन् गर्ने निकायले शवोत्खनन्को लागि तथा प्राप्त मानव अवशेष एवं प्रमाणहरूको परीक्षणको लागि आवश्यक पर्ने बजेटको व्यवस्था मिलाउनेछ । सोको लागि नेपाल सरकार वा अन्तर्राष्ट्रिय निकाय वा कुनै संस्थाबाट सहयोग लिन सकिनेछ ।
- २) शवोत्खनन्को लागि आवश्यक पर्ने बजेट उपलब्ध गराउनु नेपाल सरकारको दायित्व हुनेछ ।

१६. **समन्वय र सहकार्य** : शवोत्खनन् गर्ने निकायले शवोत्खनन् गर्दा आवश्यकता अनुसार नेपाल सरकारका निकायहरू, सुरक्षा निकायहरू, राष्ट्रिय तथा अन्तर्राष्ट्रिय संस्था, विशेषज्ञ वा प्रयोगशाला वा आवश्यक अन्य व्यक्ति वा संघ संस्थाहरूसँग समन्वय र सहकार्य गर्न वा सहयोग लिन सक्नेछ ।

१७. **शवोत्खनन् गर्ने अवधि**: शवोत्खनन् अवधि भौगोलिक अवस्था एवं कार्य प्रकृतिको आधारमा फरक हुनसक्नेछ । शवोत्खनन्मा जानुपूर्व शवोत्खनन् गर्ने निकायले कति समयमा शवोत्खनन् गर्ने भनी कार्ययोजना बनाउनु पर्नेछ । शवोत्खनन्को क्रममा शवोत्खनन् टोलीको सुझाव अनुसार शवोत्खनन् गर्ने निकायले उक्त कार्ययोजनामा उल्लेख गरिएको समयावधिमा घटबढ गर्न सक्नेछ ।

१८. **सहयोग गर्नुपर्ने** :शवोत्खनन् गर्ने निकायलाई शवोत्खनन् पूर्व, शवोत्खनन्को क्रममा र शवोत्खनन् पश्चात पनि स्थानीय प्रशासन, सुरक्षा निकायहरू, स्थानीय निकाय, पीडित परिवार,

स्थानीय समुदाय, गैरसरकारी संघसंस्था तथा संचार माध्यमहरूले समेत सहयोग गर्नु पर्नेछ ।

१९. **सूचनाको संप्रेषण** :शवोत्खनन् टोलीले गरेका कार्यहरूको बारेमा टोली प्रमुखले आवश्यक समयमा सूचनाहरूको संप्रेषण गर्न सक्नेछ । तर अनुसन्धानको क्रममा गोप्य राख्नुपर्ने विषयहरू तथा अनुसन्धानलाई प्रभावित गर्न सक्ने विषयहरू सार्वजनिक गरिने छैन ।
२०. **मार्ग-निर्देशिका लागु हुने** : बलपूर्वक बेपत्ता पारिएका बाहेक प्राकृतिक प्रकोप वा अपराधिक कार्य वा अन्य कुनै कारणले हराइरहेका व्यक्तिहरूको खोजीको क्रममा शवोत्खनन् गर्दा समेत यो मार्ग-निर्देशिका बमोजिम शवोत्खनन् गर्न सकिने छ ।
२१. **निर्देशिका बमोजिम हुने** : यस मार्ग-निर्देशिकामा उल्लेख भएका व्यवस्थाहरू अन्य प्रचलित कानूनसँग नबाभिएको हदसम्म यसै मार्ग-निर्देशिका बमोजिम र अन्यको हकमा प्रचलित कानून बमोजिम हुनेछ ।

***